

Галина Кузнецова

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри української мови,
літератури та методики навчання Глухівського національного
педагогічного університету ім. О.Довженка

АКСІОПРАГМАТИКА В СИСТЕМІ МОВНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

Походження мови і породження процесів мовлення на індивідуальному й суспільному рівнях завжди цікавило науковий загал. З огляду на це маємо розмаїтість поглядів, позицій, аргументів та висновків про встановлення механізмів виникнення в первісній людині мовної здатності, про визначення часу з'яви мови, про причин виникнення багатьох мов, а відтак – простежуємо відсутність єдиних загальноприйнятих і сталих версій-відповідей. Означені проблеми розглядаються в працях різного ґатунку.

У лінгвофілософських ідеться про те, що зовнішні подразнення стали ключем для висловлювання, а стимульне значення висловлювань спонукало до погодження із цим висловлюванням чи до його заперечення (Куайн В.); мова стає можливою лише завдяки події, а подія тільки тому вважається подією, що з неї починається дещо нове, в ідеальній події містяться в «згорнутому» вигляді різні варіанти розвитку (Дельоз Ж.); процеси породження мови пов'язані із співвідношенням мови і світу, корелятом світу є мова (Вітгенштайн Л.); появі мови передували розвинені суспільні взаємини, саме трудова діяльність первісних людей, їхні розумові здібності й мова розвивалися й удосконалювалися одночасно (Кондильяк Е., Монбоддо Дж.) [1].

У XIX ст. Паризьким лінгвістичним товариством (1866 р.) та Лондонським філологічним товариством (1873 рік) були схваленні рішення про те, що питаннями походження мови не повинна займатися лінгвістика. Проте найбільше думок і гіпотез щодо походження мови зосереджено саме в

мовознавчих працях (Баллі Ш., Грімм Я., Гумбольдт В., Марр М., Потебня О., Сводеш М., Тищенко К., Соссюр де Ф., Хомський Н., Шлейхер А., Штейнталь Г. та ін.). Серед найпоширеніших теорій походження мови відомі такі: *звуконаслідувальна* – мова людини постала від наслідування тих звуків, що їх видавали тварини; *звуковідтворювальна* – відтворення далекими пращурами звуків природи (гуркіт каміння, грому, дзюркотіння води, крапін, шелест листя, тріскотіння тощо). Ці гіпотези належать до ономапоетичної концепції і взаємопов'язані теорією, відомою з античних часів під назвою *фюсей*, або *фісей* – мова виникла за дією природи та на підставі звукових образів без втручання людини. Ономапоетичній теорії протиставляється *конвенційна* (теорія *тісей*) – довільний зв'язок мовних знаків із речами, які вони позначають. Згодом ця концепція стала йменуватися як теорія *суспільного договору* й відобразилася у наукових працях Ф. де Сосюра та У. Уїтні і вважалася єдиною для європейської семіотики.

Однак В. фон Гумбольдт та його послідовники (Штейнталь Г., Вундт В.) доводили, що виникнення мови зумовлене внутрішньою потребою людини, її індивідуальною свідомістю, що є основою виникнення інстинктивних рухів, які мовою стають у сукупності індивідуумів, у суспільстві. Так виникла *жестова теорія* походження мови. Близькою до неї стала в ХІХ ст. *трудова теорія* (Нуаре Л., Гейгер Л., Бюхер К. та інші).

Означені концепції походження мови ґрунтуються на з'ясуванні семіотичних (знакових) підвалин мови – це, по суті, перший напрям дослідження основ походження мови.

Другий напрям пов'язаний із еволюцією формування різних мов світу, осердям якого є *теорія моногенезу* (Кюні А., Педерсен Х., Шлейхер А., Шотт В. та інші) – пошук єдиної вихідної прамови людини – та *глотогонічна теорія* М. Марра – інтеграція множини мов до їх єдності, схрещення, зменшення, що ґрунтується на типах граматичної будови мов (дифузні вигуки – аморфні мови (ізолюючі) – полісинтетичні – аглютинативні – флективні).

Аналізуючи теорії походження мови, варто зазначити, що мова є соціальним явищем. На думку Б.Поршнева, «соціальне не можна звести до біологічного, проте соціальне нізвідки вивести, як з біологічного» [2, с. 17]. Отже, «весь будівельний матеріал у процесі виникнення суспільства, на початку людської історії мав біологічну природу. Світ...природи дав усі цеглини, усі фізіологічні, анатомічні, екологічні..., усі біологічні елементи для появи суспільства. Жоден елемент не був взятий чи доданий із зовні [2, с.399 – 400]. М.Дубінін, Г.Матюшин, К.Тищенко, Б.Поршнев та інші доводять, що виникнення й становлення первісного мовлення предків людей ґрунтується на двох епохальних процесах – біологічному олюдненні (виокремленні людини зі світу тварин) та соціогенезі (появі суспільства людей). «Згідно із сучасними науковими уявленнями» шлях до соціалізації передлюдей відкрився внаслідок поєднання двох чинників: сфери первісної взаємної голосової регуляції поведінки особин і сфери елементарних розсудкових операцій, стимульованих орієнтаційно-знаряддєвими діями цих особин. Синтез цих сфер виявився первісним мовленням наших пращурів. Етап його становлення тривав приблизно від 40 до 30 тисячоліть до н.е. і започаткував формування суспільства людей [2, с. 105; 3, с. 207].

Метою нашої розвідки є з'ясувати давні ознаки і функції вокалізації голосу передлюдини (людини) на засадах аксіомовної прагматики.

Аксіопрагматика (від грец. *αξίον* – гідний, цінний) – це галузь мовознавства, що досліджує лінгвосферу, її структуру в цілому. Одним із її напрямів є генетична аксіопрагматика про гіпотетичні знання з виникнення і становлення голосової сугестії (навіювання, голосова заборона, що з'явилася ще в біологічній природі передлюдей) – непримусового впливу окремих груп передлюдей на тварин інших видів. Аксіопрагматика взаємопов'язана з генетичною *десигнікою* – сукупністю гіпотетичних знань про виникнення і становлення знакової функції спочатку голосу, а згодом артикульованого звукового потоку та смислу цього потоку.

Так, К.С.Тищенко [3, с.212] зазначає, що основна мета аксіопрагматики – на підставі численних аксіомовних реліктів відтворити можливі функції давньої вокалізації. Реліктовим явищем мовлення є голос людини, який характеризується мелодикою, темпом, тембром, інтонацією – просодичними засобами, що є основою створення фону мовлення, емоційного його забарвлення. Саме емоції в широкому їх діапазоні – вольові, психологічні, соціальні, інтелектуальні, художньо-естетичні – і нині скеровують характер висловлювання, складають емоційне осереддя тексту, маркують його стиль. Студіювання праць науковців із питань еволюції мови (Горський Д.П., Даниленко В.П., Спіркін О.Г., Тищенко К.С., Фітч У.Т. та інші) засвідчує, що в зародковій формі голос людини був інтонований і проявлявся через дифузні (нечленовані) звуки, схожі на тваринні, які передавали погрози, смуток, страх, переляк, подив, застереження, приязнь, подив, радість, лють, жаль, сумнів тощо. Дифузні звуки передлюдини лінгвісти прирівнюють до тваринних вигуків, що склалися з одного звука чи звукових комплексів і виражали певні емоції. Зосібна М. Дерягіна зазначає, «вигуки *о...о...о* вказували на небезпеку; *мля-мля-мля* – на розташування; *ак-ак-ак* – на тривогу. Простежувалися і звукові вигуки дружельюбності: *а-а-а, ак, ух-ух, гук, ок*» [4, с.174]. Як бачимо, ці вигуки характеризуються як неартикульовані сполуки звуків, проте вони виражають емоції, створюють голосове тло. У лінгвістиці це явище термінується як назофони і вважається найдавнішою частиною мови. Незважаючи на реліктовість, назофони і сьогодні простежуються в мовах, і українській зокрема. Наприклад, *що-о?, що-що?!, ні!, ти ба!, ти диви!, у-гу, так, о-го-го, он що ..., отакої!* – передають здивування, переляк, тобто відображають дві із одинадцяти (радість, переляк, ніжність, здивування, байдужість, гнів, печаль, зневага, повага, сором, образа) гіпотетичних емоційних зон, визначених психологічною наукою.

До реліктових синергетичних предикатів, що розглядаються у філогенезі аксіопрагматики, належать *звуконаслідувальні (ономатопей)*

слова, утворені звукоімітуванням голосів тварин, звуків неживої природи (звуконаслідувальна теорія походження мови).

Ономатопеї, серед яких виділяємо і **зоофони** – звуконаслідування голосів тварин – за формою і структурою класифікуються на прості: *ме, бе, му, кав, гир, няв, мур; буль, кап, чвак, жвак, брень, бризь, рип, тень, гуп, геп, бах, бух, бех, трах*; дуплікативні: *кав-кав, мур-мур, няв-няв, му-му, гав-гав, ках-ках, пугу-пугу, цвірінь-цвірінь; буль-буль, клац-клац, хрус-хрус, гуп-гуп, бринь-бринь, бух-бух*; звуконаслідування із початковими, серединними й кінцевими нарощеннями звуків: *ки-ги, чи-рик; бе-е, ме-е, кав-ав; дзелень, телень, бе-бех, гу-гуп, ге-геп, буль-к, хрус-ть*; римовані ономатопеї: *і-го-го, бре-кек-ке, ме-ке-ке, стре-ке-ке, чик-чирик, тари-бари, тинди-ринди; скирли-скирли, стук-грюк, дзень-дзелень*; метатезові (грец. *metathesis* – переміщення, переставляння) звуконаслідування: *курлу, куві, цвірінь; дзень-брязь, тик-так, кап-буль*. Акцентуємо на тому, що звуконаслідування і нині поширенні в мовленні, і не лише українському.

До архаїчних звукових предикатів також належать **ідеофони** – «схожі за формами творення до звуконаслідувань, але виражають не слухові, а дотикові, зорові, смакові, нюхові враження людини і цим являють собою новий етап у розвитку звукового відображення світу» [3, с.237]. К. Тищенко зазначає, що найбільше ідеофонів української мови стосуються позначення жестів (*тиць, тик, торк, маць, лап, хват, хап, драп, смик, кіль, шкряб, ляп, бовть, льоп, морг* тощо), переміщення у просторі (*стриб, плиг, скік, брик, круть, верть, кульг, тріп, мах, хиль, мельк* тощо), міміки (*кусь, лизь, гризь, хрум, ковть, плям, нюх, сьорб, чмих, зіп, глип, зир, блик, миг* тощо).

З огляду на це О. Спіркін доводить, що біологічною передумовою формування звукового мовлення людини стали власне звуки, успадковані від тваринних предків людей, отож визначаючи генетичний зв'язок між людиною і тваринами, ми взагалі не можемо собі уявити іншого джерела звукового матеріалу мовлення... Додатковим джерелом виникнення звукового матеріалу ...були звуки природи, яких не могли не наслідувати

первісні люди» [5]. Цю теорію підтверджує і Б. Поршнєв, зазначаючи, що дії інших особин та зовнішні звуки домінували серед інших сигналів. Сигнали сигналів, або знаки сигналів звичайним діям надавали статусу жестів, у тому числі почутим і вимовленим звукам. Так виникла знакова, але ще не символічна прामова [2].

Аналіз літератури свідчить, що реліктами доісторичних сигналів, вивченням яких теж опікується аксіопрагматика, є сугестивні **екзофони** – звертання до тварин з метою відігнати, спонукати, зупинити, підманити, нацькувати тощо. Наприклад, звертання як спонукання рухатися до коней: укр. – «но, но-но, а-ну, кудя-кудя, гатя, гайда»; нім. – «*jü, hör*»; англ. – «*goo-(ho)*»; іт. – «*gio*»; як спонукання підманити, зупинитися: укр. – «*кось-кось, кося-кося, цось-цось, сунь-сунь, сю-сю, тр-р*»; нім. – «*hü -ü*»; англ. – «*weh, who, fiif*». Звернення до kota: укр. – «*кот, кац, коца, коцу, а-дзус(ь), прісь, пс, киць-киць*»; англ. – «*ruiss-ruiss*»; нім. – «*rus-rus*»; ісп. – «*mis*».

Науковці-психологи, філософи, лінгвісти (Виготський Л.С., Віте О.Т., Волков Е.Н., Поршнєв Б.П.) доводять, що розвиток мовлення в первісних людей був пов'язаний із двома основними його функціями: повідомлення і врегулювання поведінки, при цьому історично першою є друга, яка згодом набула сугестивного характеру і мала вплив на надбудову над нею першої – інформативної функції, на перетворення протознаків (фізіологічних шумів, назофонів, ономатопей) на знаки-ознаки, показники, на з'яву значення, яке «згодом відокремилосся від ознаки як властивості предмета і стало усвідомлюватися само по собі як таке» [2, с.112-113]. Ідеться про першопочатки формування понять, їх семантики. Без справжніх образів-уявлень про дійсність не мислилося формування семантики людської мови, з огляду на це у процесі свого розвитку люди дійшли до того, що в них з'явилося що сказати один одному, хоча мовиться ще про зміст спілкування, а не про факт спілкування. У первісних людей починають формуватися рефлексивні, вироблені на слова й позначені ними поняття. Додатком до першосигнальних нейромеханізмів людини (процесів, що

виникали в корі великих півкуль головного мозку людини при безпосередньому впливові подразників зовнішнього і внутрішнього середовища на рецептори, і стали основою безпосереднього відтворення об'єктивної дійсності у формі відчуттів і сприймання) стає механізм опозиції, коли ехололія як обмін звичним, зокрема дифузними звуками, змінюється на фонологічні непорозуміння і на підставі недовіри до інформації викликає захист від неї. З огляду на це Б. Поршнев зазначає, що «у відповідь на слово...повертається щось нетотожне, тим самим незрозуміле для першого партнера» [2, с.435]. Заперечення незрозумілого викликало опозиції між дифузними звуками, їх поєднаннями. Саме тут, на нашу думку, зародилася проблема розуміння самого звука і проблема зв'язку цього звука зі значенням, саме тут починається пошук зв'язку означеного з означуваним, у чому й простежуємо виникнення основ фонології та семантики, або, за вченням Будуена де Куртене, «етимологічної фонетики» – науки, спрямованої на аналіз відношень між акустико-руховими уявленнями, з одного боку, і лексичними та граматичними значеннями – з іншого. Виникнення і вживання дифузних звуків, що забороняли забороняти, свідчить про виникнення контрсугестії. Саме потреба в контрсугестії стала основою формування мови людини.

Механізм опозицій сприяв і протиставленню фонематичних класів звуків у голосовій їх взаємодії. З'являються опозиції (протиставлення) голосу і шуму як основа голосних і приголосних звуків; набуває змін фонаційний апарат людини, це згодом складе підґрунтя зародження основ фонетики, дослідження фізичних (артикуляційних) і акустичних характеристик звуків.

Настають часи, як зазначає К.Тищенко, «коли звукові послідовності не тільки щось позначають, але щось і означають» [3, с.240]. Серед науковців-мовознавців, нейролінгвістів, психологів, особливо XIX-середини XX ст., розпочнеться пошук елементарної неподільної одиниці мови – деференціатора значення. Хоча цей пошук спостерігається ще в історичному мовознавстві, в індійській філософії, зокрема в давньоіндійських граматиках

Махабхашья, Бхавтрехари (V ст.н.е) простежується термін «спхота» – неподільний мовний символ (фонема, а не звук), що вживається для пояснення феномену розуміння смислу слів.

Лінгвістичні погляди науковців (Ахманова О.С., Бодуен де Куртене, Бондаренко Л.В., Трубецкой Н.С., Ф. де Соссюр, Якобсон Р.О. та інші) щодо взаємозв'язку звука зі значенням зійдуться на тому, що звукова ланка, низка поєднаних звуків – це матеріальна основа для значення, проте мінімальним звуковим елементом, «квантом», за допомогою якого різняться значення, а відповідно й утворюється емоційний, експресивний колорит, є фонема (грец. *phonema* - звук) – «мінімальна одиниця мови, яка слугує для диференціювання значущих одиниць мови (морфем та слів) і виражається рядом звуків, що є функціонально тотожними» [6, с.66].

Нині психологи, нейролінгвісти, які досліджують процеси породження й сприйняття мовлення, теж уважають, що у процесі формування думки мозок оперує психічними відповідниками фонем, а під час формулювання думки виражає її за допомогою звуків – артикуляційних та акустичних показників.

Отже, мова людини виникла з потреб контрсугестії та зумовила формування суспільства.

Подальшого глибокого дослідження потребують сучасні альтернативні концепції онтогенезу мови – нативізм та діяльнісна теорія розвитку мовлення.

Література:

1. Історія філософії. Словник / за заг.ред. д.ф.н., проф. В.І.Ярошовця. – 2-ге вид., перероб. – Київ : Знання Укаїни, 2012. – 1087 с.
2. Поршнев Б.Ф. О начале человеческой истории. Проблемы палеопсихологии / Б.Ф.Поршнев. – Москва: Мысль, 1974. –487 с.

3. Тищенко К.С. Основи мовознавства : Системний підручник / К.С.Ткаченко. – Київ : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2007. – 308 с.
4. Дерягина М.А. Эволюционная антропология: биологические и культурные аспекты / М.А.Дерягина. – Москва : УРАО, 1999. – 208 с.
5. Спиркин А.Г. Мышление и язык / А.Г.Спиркин. – Москва, 1958.
6. Бондар О.І., Карпенко Ю.О., Микитин-Дружинець М.Л. Сучасна українська мова: Фонетика. Фонологія. Орфоепія. Графіка. Орфографія. Лексикологія. Лексикографія / Навч. посіб. – Київ : ВЦ «Академія», 2006. – 368 с.